

بررسی یادداشتهای نسخه‌های خطی
مجموعه سیدمحمد مشکوة (قرن ۱۲ تا ۱۲۶)
کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران

اثر: فریبا افکاری*

(ص ۱۲۱ تا ۱۵۶)

چکیده

در این پژوهش، مضامین یادداشتهای نسخه‌های خطی (قرن ۱۲۶ ق) موجود در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (مجموعه سیدمحمد مشکوة) شامل ۱۸۳ جلد و ۴۵۰ یادداشت بررسی شده است و نگارنده سعی کرده است تا با بررسی عناوین و مضامین یادداشتهایی که در آغاز یا پایان نسخ خطی نگاشته شده و ارزش کتابشناسی و نسخه‌شناسی دارند، ویژگیهای آنها را - با تحلیل محتوا و تجزیه و تحلیل علمی و تحقیقی، شناخت نوع موضوعات، ارتباط موضوعات با متن نسخه، شناخت و استخراج انواع اطلاعات تاریخی، جغرافیایی، علمی و ادبی - از متن یادداشتهامورد مطالعه قرار دهد. واژه‌های کلیدی: نسخ خطی، یادداشتهای، ظهیریه، مَهر، مالکیت، کتابداری، انجامة، حاشیه‌ها، کاتب، کتابت.

***

مقدمه

یادداشتهای نگاشته شده بر صفحات نسخ خطی، گنجینه‌ای از اطلاعات پنهان است که بار معنایی و اطلاعاتی فراوانی را در خود نهفته دارند و بسیار قابل تأمل و بررسی می‌باشند. تاکنون تحقیق جدی و عمیقی در این زمینه انجام نگرفته است و ضرورت انجام تحقیقی گسترده درباره یادداشتهای گوناگون کتابشناسی و نسخه‌شناسی احساس می‌شود.

* کارشناس ارشد نسخ خطی و کتابداری و اطلاع‌رسانی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران

توجه و تأکید فهرست‌نویسان نسخ خطی بر شناسایی کتب، مؤلف و جنبه‌های کتابشناختی این آثار موجب کم‌توجهی و گاه بی‌اعتنایی آنان به دیگر جنبه‌های نسخه‌شناسی شده است. این بی‌توجهی موجب ناشناخته ماندن یادداشتهای موجود در نسخ خطی است. فهرست‌نویسان و کتابشناسان متخصص در نسخ خطی تنها بر آن جنبه از نسخه‌شناسی نسخ خطی دقت ورزیده‌اند که بتواند گره‌ای از کار شناسایی کتاب و مؤلف بگشاید و چه بسا شناسایی، معرفی و طبقه‌بندی یادداشتهای مهم و قابل استناد که گاه کلید شناسایی مجهولات کتابشناختی است، به فراموشی سپرده شده است.

با توجه به اهمیت و گسترش روزافزون علم نسخه‌شناسی و پیشرفت علم در جهان، لزوم به خدمت‌گرفتن فناوری جدید برای شناخت انواع کاغذ، مرکب، خطوط و غیره و ضرورت تغییر و تعمیق دیدگاه نسخه‌شناسی بیش از پیش احساس می‌شود. یافتن جزئیات کوچک در این زمینه قدم بزرگی در تهیه کتابشناسی و آثار علما و دانشمندان است. در نسخه‌شناسی نسخ خطی شناخت امضاء و خطوط مؤلفین، دانشمندان و علماء و مهرها و سجع آنها، تملک نامه‌ها و وقف‌نامه‌ها و ... گویای سرگذشت پرفراز و نشیب نسخه خطی و اصالت آن می‌باشد و لزوم توجه هر چه بیشتر در این زمینه را می‌طلبد.

تحقیقات درباره یادداشتهای به عنوان اطلاعات کاربردی و عینی می‌تواند در خدمت فهرست‌نویسان و کتابشناسان به عنوان منبعی مهم و قابل استناد که از بطن نسخ خطی سربرآورده است در شناسایی نسخ خطی مشابه و ناشناخته مؤثر واقع شود.

هدف این پژوهش، بررسی عناوین، موضوعات و مضامین و ویژگیهای یادداشتهای موجود در نسخه‌های خطی مجموعه مرحوم استاد "محمد مشکوة" است که شامل ۱۳۲۰ جلد کتاب اهدایی به کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران در موضوعات مختلف می‌باشد. این تحقیق مشتمل بر ۱۸۳ جلد و ۴۵۰ یادداشت از این مجموعه می‌باشد و به تحلیل محتوا و تجزیه و تحلیل علمی یادداشتهای، شناخت نوع موضوعات، ارتباط موضوعات با متن نسخه، شناخت و استخراج انواع اطلاعات تاریخی، جغرافیائی، علمی، ادبی و ... از متن یادداشتهای می‌پردازد.

نتایج اطلاعات مربوط به یادداشتهای در واقع نوعی اطلاعات نسخه‌شناسی ارزشمند اما به ظاهر کم‌اهمیت و گمنامی است که فهرست‌نویسان آگاه و علاقه‌مند به سرگذشت و سیر تطور و تحول تاریخی نسخه‌های خطی را یاری می‌کند تا با استناد به

قرائن تاریخی و علمی مهم برآمده از دل جزئیات مکتوب در نسخه و اطلاعات پراکنده از گوشه و کنار نسخه خطی، به معرفی و شناسایی هرچه بهتر و کاملتر نسخه همت گمارند. این تحقیق می‌کوشد تا به چند پرسش اساسی در این زمینه پاسخ دهد. از جمله آنکه یادداشتهای دارای چه موضوعاتی است و بیشترین و کمترین تعداد این موضوعات مربوط به چه دوره‌های تاریخی و در چه زمینه‌هایی است و چه تعداد از آنها دارای تاریخ می‌باشد و چه کاربردی در جامعهٔ زمان خود داشته است و اصولاً رابطه‌ای میان موضوع متن نسخه و یادداشت وجود دارد یا خیر؟

برای دستیابی به این منظور، یادداشتهای مندرج در نسخه‌های خطی با مراجعه به اصل نسخ، مطالعه و گردآوری شد و اطلاعات آنها در کاربرگه مخصوص یادداشتهای با تکنیک تحلیل محتوا ثبت و مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت.

ظهریه یا یادداشت چیست؟

نسخ خطی پس از تألیف و استنساخ (مؤلف یا کاتب)، آمادگی استفاده عامتری می‌یابد، بدین معنا که طبعاً از دست نخستین مالک یا صاحب خود با استفادهٔ شخصی خارج شده و دست به دست می‌گردد و طالبان و محققان بسیاری بخود می‌بیند و آنان نسخه را مطالعه، شرح و تفسیر می‌کنند یا حاشیه و یادداشت بر آن می‌نگارند این یادداشتهای نکات، مطالب و فوایدی است که بر صفحات آغاز و انجام نسخه نگاشته شده و جزو متن اصلی نسخه به حساب نمی‌آیند و واحدی جدای از متن نسخه به شمار می‌روند اما از اهمیت نسخه‌شناسی بسیاری برخوردارند.

این یادداشتهای که در طول قرون متمادی بر ظهر کتابها باقی مانده‌اند، گویای سفر و سرگذشت پرفراز و نشیب یک نسخه و متضمن مالکان متعدد، خرید و فروشهای مکرر، وقفها، بخششها و ارثیه‌های بسیاری است که گاه وجود آنها موجب ارزش و قیمت فراوان نسخه می‌شود.

سابقه و تاریخچه یادداشت‌نویسی

یادداشتهای در برگهای اول و آخر نسخه و یا بر فضای خالی و سفید حواشی برخی صفحات دیده می‌شوند. کاتبان پس از سطر زدن کاغذ، شروع به کتابت می‌کرده‌اند. به

طوری که روی (ظهر)، اولین ورق را بیاض و نانبشته می گذاشتند و به اندازه چهار و یا پنج سطر نیز از پشت آن ورق سفید رها می شد بعد بسمله در وسط سطر ششم و از سطر هفتم کتابت را آغاز می کردند.

باید دانست که بیاض گذاردن روی (ظهر) ورق نخستین به این منظور بوده است که در آن صفحه نام کتاب و مؤلف آن کتابت می شده است. بیاض گذاردن روی نخستین برگ نسخه، قاعده ای بوده که در جمیع کانونهای نسخه برداری رعایت می شده است و در کانون نسخه نویسی دانشمندان و طالبان علم در صفحه مذکور که امروزه صفحه عنوان می نامیم نام مؤلف و نام کتاب می آمده است و در همین کانون نسخه نویسی، گاه مطالب دیگر نیز به حیث ظهر نسخه نویسانیده می شده است.^۱

در ظهر نسخ مکتوب عموماً شکلی هندسی ترسیم می شده است این شکل مرصع و مذهب بوده و به هیأت شمسه یا ترنج کشیده می شده و در داخل آن عباراتی درج می شده است مبتنی بر اینکه این نسخه برای فلان سلطان یا برای کتابخانه فلان امیر است کتاب شده. این یادداشت عموماً با کلماتی مانند "لتحفة"، "لاجل"، "برسم"، "باشارة"، "حسب الامر"، "بعناية"، "بهمه" و در نسخه هایی که اصل فارسی دارد به صورت "حسب الخواش" و "حسب الفرمود" دیده می شود.^۲

بر این اساس می توان گفت که یادداشت نویسی بر ظهر کتب، قدمتی به اندازه خود نسخ خطی دارد و شاید نخستین مالکان، کاتبان یا مطالعه کنندگان، اولین یادداشتهای بویژه یادداشتهای تملک یا عنوان کتاب و مؤلف را بر آن نگاشته اند.

پس از قرار گرفتن نسخ خطی در دست مطالعه کنندگان، طلاب، یا مالکان بعدی بتدریج بر یادداشتهای نگاشته شده بر نسخ افزودند. این یادداشتهای شامل موضوعات تملک، وقف، مطالعه و تحقیق بر نسخه، خرید و فروش یا یادداشتهای مقابله و اجازه و قرائت و سماع بودند که هر یک به نوبه خود نشانگر اهمیت نسخه هستند.

یکی از قدیمی ترین منابع در این زمینه، المختارات من الرسائل^۳ است که مجموعه ای است الهی از منشآت و احکام دیوانی، شرعی و عرفی از قرون ۷-۵ ق. در این کتاب مطالبی است که مربوط به ظهیره های نسخ خطی بوده است. این نسخه مجموعه منشآت دوران سلجوقی و مغولی به فارسی را که در سال ۶۹۳ ق کتابت شده شامل می شود.

از دیگر کتب قدیمی و مهم در این زمینه، تحقیق ابوالقاسم شهاب‌الدین احمد خوافی در "منشاء الانشا"^۴ است. وی در این کتاب، ظهريه‌های نسخه‌های خطی را گردآوری کرده است. این ظهريه‌ها متضمن یادداشتهایی دیوانی شعری و عرفی است که گاه به لحاظ نسخه‌شناسی و کتابشناسی و گاه به اعتبار درک و استندراک مسائل آن عصر اعم از سیاسی، اجتماعی، مذهبی و بطور کلی فرهنگی حائز اهمیت است.^۵

این گونه ظهريه‌نویسی هر چند در تاریخ نسخه‌نویسی سابقه دیرینه‌ای دارد ولی گویا از سده ۸ هجری به بعد رواج داشته است. در سده‌های متأخر بر تعدد و تنوع موضوعی یادداشتهای افزوده شده است.

یادداشتهایی با موضوع تاریخ تولد فرزندان به دلیل عدم وجود و رواج شناسنامه و نیز شجره‌خاندان و زایچه‌نامه‌ها بر ظهريه نسخ نگاشته شده است. هر چند که این نگارشها تنها بر ظهريه و صفحات بدرقه نسخ قرآنی انجام می‌گرفت اما در نسخه‌های دیگر، این نگارشها به عنوان یادداشتهای رسمی فرهنگی - اجتماعی قوت گرفت و یادداشتهای بیشتری با موضوعات مختلف نگاشته شد که در تحلیل یادداشتهای آنها پرداخته شد.

نتیجه آنکه بیشترین یادداشتهای در نسخ خطی مورد مطالعه در این بررسی در کتب مربوط به علوم قرآنی و موضوعات وابسته به آن موجود بوده است و این یادداشتهای در مجموعه مورد بررسی بیشترین تعداد را به خود اختصاص داده است.

ضمناً از مجموع ۱۸۳ نسخه مورد بررسی، ۲۵ نسخه در موضوع علوم قرآنی، ۲۲ نسخه در موضوع اخبار و احادیث، ۱۸ نسخه در موضوع ادبیات و ۱۳ نسخه در موضوعات منطق و دستور زبان، بیشترین تعداد موضوعات متن را به خود اختصاص داده‌اند و در مقابل رجال با ۴ نسخه، اخلاق با ۳ نسخه، عرفان و معما هر یک با ۲ نسخه و جغرافیا با ۱ نسخه کمترین تعداد از نسخ را به خود اختصاص داده‌اند. براین اساس، تعداد یادداشتهای رابطه مستقیمی با تعداد نسخه‌ها در هر موضوع دارد، بدین معنا که هر چه تعداد نسخه‌ها در هر موضوع بیشتر باشد تعداد یادداشتهای نیز بیشتر می‌شود و هر چه از تعداد نسخه‌ها در یک موضوع کاسته شده تعداد یادداشتهای آن نیز کمتر می‌شود.

ردیف	موضوعات متن نسخه	فراوانی یادداشت	درصد	تعداد نسخه	میانگین یادداشت در موضوعات متن	تعداد نسخ یک یادداشتی	تعداد نسخ چند یادداشتی
۱	علوم قرآنی	۵۹	۱۳/۱	۲۵	۲	۵	۲۰
۲	فقه	۲۴	۵/۳	۱۱	۲	۶	۵
۳	واژه‌نامه	۲۷	۶/۰	۸	۳	۲	۶
۴	فلسفه	۱۷	۳/۸	۷	۲	۲	۵
۵	منطق	۳۳	۷/۳	۱۳	۲	۴	۹
۶	ادعیه	۲۷	۶/۰	۱۲	۲	۴	۸
۷	تاریخ	۲۴	۵/۳	۹	۳	۱	۸
۸	دستور زبان	۳۱	۶/۹	۱۳	۲	۵	۸
۹	معما	۶	۱/۳	۲	۳	۱	۱
۱۰	ادبیات	۴۲	۹/۳	۱۸	۲	۵	۱۳
۱۱	بلاغت	۱۶	۳/۶	۵	۳	۲	۳
۱۲	عرفان	۵	۱/۱	۲	۲	-	۲
۱۳	رجال	۱۰	۲/۲	۴	۲	۲	۲
۱۴	جغرافیا	۱	۰/۰۲	۱	۱	۱	-
۱۵	پزشکی	۲۹	۶/۴	۱۰	۳	۴	۶
۱۶	ریاضیات	۱۰	۲/۲	۵	۲	۲	۳
۱۷	نجوم و کیمیا	۱۵	۳/۳	۵	۳	۲	۳
۱۸	اخبار و احادیث	۲۷	۱۰/۴	۲۲	۲	۸	۱۴
۱۹	اخلاق	۹	۲/۰	۳	۳	۱	۲
۲۰	کلام	۱۸	۴/۰	۸	۲	۳	۵
	جمع کل	۴۵۰	۱۰۰	۱۸۳	۴۶	۶۰	۱۲۳

جدول ۱. توزیع فراوانی و درصدی یادداشتها بر حسب موضوع

متن نسخه، تعداد نسخه و تعداد یادداشت

براساس اطلاعات به دست آمده از جدول شماره (۲) که نشان‌دهنده توزیع فراوانی موضوعات ۳۰گانه یادداشتهای مورد بررسی می‌باشد از مجموع ۴۵۰ یادداشت، بیشترین موضوعات مطرح شده درباره تملک می‌باشد. در مقابل، کمترین تعداد یادداشتهای مربوط به موضوعات وقف، معما و فقه می‌باشد که هر یک با ۰.۲٪ درصد یعنی (۱ مورد) در پائین‌ترین رده قرار گرفته است.

از مجموع طبقه‌بندی ۳۰گانه فوق ۱۷ مورد شامل موضوعاتی است که مخاطبان عام (غیرشخصی) دارد و ۱۳ مورد شامل موضوعاتی است که مخاطبان خاص دارد و پیامهای شخصی (فردی) خصوصی و خانوادگی در آن آورده شده است.

برای مثال دسته اول از یادداشتهای که مخاطب عام دارند، عبارتند از: فوائد، یادداشتهای تاریخی، عرض، طلسم، روایت و حدیث، ادعیه، تعداد اوراق و ابیات و سطور، شعر، فقه، معما، عنوان کتاب و مؤلف، اجازه، مقابله، توضیح و معرفی کتاب و توضیح و معرفی مؤلف و قیمت نسخه که همگی به بیان موضوعات کلی نگر، عام و مورد استفاده همگان اشاره می‌کند و دارای استفاده یا موضوع شخصی و فردی نمی‌باشند و در مقابل یادداشتهای ارث، یادگاری، تاریخ وفات و تولد فرزندان یا خاندان، بخشش و اهداء، امانت کتاب، تملک و خرید نسخه، احوالات و امور شخصی، مطالعه و تحقیق نسخه و وقف، یادداشتهایی با مخاطبان خاص یا از سوی مالکان نسخ است.

یادداشتهای مورد مطالعه در این بررسی به دو گروه اصلی یادداشتهایی با مطالب شخصی و یادداشتهایی با مطالب غیرشخصی و عام تقسیم گردیده است که تعداد هر یک در هر موضوع به تفکیک در جداول ۳ و ۴ آمده است.

جدول شماره (۳) تفکیک موضوعی یادداشتهای مورد مطالعه این بررسی براساس موضوعات شخصی مطرح در یادداشتهای شامل طبقه‌بندی یازده‌گانه است و ۲۵۸ مورد فراوانی دارد. در مقابل، موضوعات مطالب غیرشخصی یادداشتهای جدول شماره (۴) شامل ۱۹ طبقه است که ۱۹۲ مورد از مجموع ۴۵۰ مورد یادداشت را در برمی‌گیرد. بنابراین علیرغم بالا بودن مقولات یادداشتهایی که موضوعات غیرشخصی را شامل شده است، تعداد یادداشت کمتری را در بر گرفته است. در مقابل، یادداشتهای شخصی با مقولات کمتر، تعداد یادداشتهای بیشتری دارد.

درصد	فراوانی	تعداد و درصد	
		موضوع	
۳۲/۹	۱۴۸	تملک (به طور عام)	۱
۱۰/۰	۴۵	خرید نسخه (بدون نام مالک)	۲
۶/۰	۲۷	فهرست مطالب	۳
۵/۸	۲۶	توضیح و معرفی کتاب	۴
۵/۳	۲۴	فوائد (یادداشتهای متفرقه)	۵
۳/۳	۱۵	روایت و حدیث	۶
۳/۱	۱۴	امانت کتاب	۷
۳/۱	۱۴	مقابله	۸
۲/۷	۱۲	قیمت نسخه	۹
۲/۴	۱۱	مطالعه و تحقیق	۱۰
۲/۴	۱۱	اجازه	۱۱
۲/۲	۱۰	احوال و امور شخصی	۱۲
۲/۲	۱۰	شعر	۱۳
۲/۰	۹	کتابت و کاتب	۱۴
۱/۸	۸	بخشش و اهدا (تملک از راه بخشش)	۱۵
۱/۸	۸	طلسم	۱۶
۱/۸	۸	ادعیه	۱۷
۱/۸	۸	توضیح و معرفی مؤلف	۱۸
۱/۶	۷	تاریخ تولد	۱۹
۱/۶	۷	یادگاری	۲۰
۱/۳	۶	تعداد اوراقی ابیات و سطور	۲۱
۱/۱	۵	تاریخ وفات	۲۲
۰/۰۹	۴	یادداشت تاریخی	۲۳
۰/۰۷	۳	عرض	۲۴
۰/۰۷	۳	عنوان کتاب و نام مؤلف	۲۵
۰/۰۴	۲	قرائت و املاء	۲۶
۰/۰۴	۲	ارث (تملک به ارث)	۲۷
۰/۰۲	۱	وقف	۲۸
۰/۰۲	۱	معما	۲۹
۰/۰۲	۱	مسائل فقهی	۳۰
۱۰۰	۴۵۰	جمع	

جدول ۲. توزیع فراوانی و درصدی یادداشتهای بر حسب موضوع یادداشت

ردیف	مطالب شخصی	تعداد	درصد
۱	تاریخ وفات	۵	۲
۲	تاریخ تولد	۷	۳
۳	بخشش و اهداء نسخه	۸	۳
۴	یادگاری	۷	۳
۵	احوالات و امور شخصی	۱۰	۴
۶	خرید	۴۵	۱۷
۷	وقف	۱	۰/۵
۸	ارث	۲	۱
۹	امانت کتاب	۱۴	۵/۵
۱۰	تملك	۱۴۸	۵۷
۱۱	مطالعه و تحقیق	۱۱	۴
	جمع	۲۵۸	۱۰۰

جدول ۳. توزیع فراوانی و درصدی یادداشتهای با محتوای شخصی

ردیف	مطالب غیر شخصی	تعداد	درصد
۱	مقابله	۱۴	۷
۲	اجازه	۱۱	۶
۳	توضیح و معرفی کتاب	۲۶	۱۴
۴	توضیح و معرفی مؤلف	۸	۴
۵	قیمت نسخه	۱۲	۶
۶	تعداد اوراق و ابیات	۶	۳
۷	ادعیه	۸	۴
۸	روایت و حدیث	۱۵	۸
۹	طلسم	۸	۴
۱۰	کتابت و کاتب	۹	۵
۱۱	فوائد	۲۴	۱۳
۱۲	عرض	۳	۱/۵
۱۳	پژوهش معنای انسانی و مطالعات فرهنگی	۱	۰/۵
۱۴	مسائل فقهی	۱	۰/۵
۱۵	قرائت و املاء	۲	۱
۱۶	عنوان کتاب و نام مؤلف	۳	۱/۵
۱۷	شعر	۱۰	۵
۱۸	فهرست مطالب	۲۷	۱۴
۱۹	یادداشتهای تاریخی	۴	۲
	جمع	۱۹۲	۱۰۰

جدول ۴. توزیع فراوانی و درصدی یادداشتهای با محتوای غیر شخصی (عام)

الف. تحلیل مضامین و ویژگیهای یادداشتهای شخصی

در این بخش ویژگیهای انواع یادداشتها با استفاده از متن یادداشت مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرد و هر دسته به شرح ذیل ذکر می‌گردد.

۱. تاریخ وفات

از مجموع ۵ یادداشت، ۴ یادداشت به زبان فارسی و ۱ یادداشت به زبان عربی است. از این میان ۲ یادداشت به وفات پدر، ۱ یادداشت به وفات مادر و ۲ یادداشت به وفات مصنف کتاب اشاره داشته است. یادداشتهایی که به وفات پدر و مادر خود اشاره داشته‌اند دارای نام نویسنده و مهر نیز می‌باشند اما تمامی یادداشتها به تاریخ دقیق فوت اشاره دارند ذکر تاریخ وفات مؤلفان، علماء و دانشمندان در ظهر نسخ به عنوان منبعی معتبر جهت گردآوری اطلاعات کتابشناسی حائز اهمیت فراوان است.

ویژگیهای یادداشتهای وفات

۱) ذکر تاریخ وفات متوفی

۲) ذکر محل دفن متوفی

۳) بیان نسبت نویسنده یادداشت با متوفی، م‌انسانی و مطالعات فرهنگی

۴) استفاده از عبارات دعایی و اشعار مناسب

۵) استفاده از تاریخ قمری و شمسی و ترکی

مثال: فوت والده مرحومه و مغفوره طاب ثراه در خانه کوچک جناب مستطاب حاجی آقا داعی مرحوم عطرالله مرقدہ در شب چهارشنبه قریب به طلوع فجر سیم شهر رجب المرجب لوی‌ئیل ۱۳۲۲ [مجالس المؤمنین؛ نسخه شماره ۱۱۵، ج ۲: ۶۵۰].

۲. تاریخ تولد

اکثر یادداشتها، درباره تولد فرزند خانواده بوده است، و در این میان ۱ مورد اشاره نویسنده یادداشت (ابوالحسن ذهاقی) به تاریخ تولد خودش از روی خط پدر یا مادرش و ۱ مورد تاریخ و شجره نامه فرزندان علی (ع) است. یادداشتهای تولد به نسبت یادداشتهای وفات از آنجا که حاوی مطالب و تعارفات بیشتری هستند طولانی‌تر و مفصل‌تر می‌باشند.

ویژگیهای یادداشت تولد

(۱) تاریخ تولد با ذکر سال، ماه و روز و گاه ساعت دقیق تولد کودک در شب یا روز بیان می‌شود و از عبارت و توصیفاتی چون: «دو ساعت مانده به غروب یا طلوع آفتاب»، «شامگاه»، «وقت اذان»، و غیره استفاده می‌شود.

(۲) عبارت و صفات احترام آمیز دعایی که خشنودی والدین را نسبت به تولد طفل نورسیده بیان می‌کند.

(۳) زایچه یا طالع نوزاد. در برخی یادداشتهای در هنگام تولد با استفاده از شناخت احوالات کواکب بیان می‌شود.

مثال: تاریخ تولد اعزاز اکرم میرزا معین الدین محمد اطال الله بقاء روز سلخ شهر ذیحجه الحرام سنه ۱۱۰۷ و مائه بعد الالف من الهجرة النبوية بعد از خروج الشعاع و تخمیناً سه ساعت از روز مذکور گذشته بود [شرح کافی ابن حاجب؛ نسخه شماره ۱۵۱، ۲: ۴۱۳].

۳. بخشش و اهداء

یادداشتهای بخشش و اهداء عموماً از سوی دو گروه نگاشته می‌شده است. ۱-

اهداء گیرنده، ۲- اهداء کننده. *برویشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی*
ویژگیهای یادداشتهای بخشش و اهداء
متن یادداشت نیز بسته به نوع اهداء، متفاوت می‌باشد:

(۱) یادداشتهای بخشش عموماً از سوی فرد به فرد؛ والدین به فرزند؛ بزرگ به کوچک و دوستان به یکدیگر و یا از سوی افراد به کتابخانه می‌باشد.

(۲) ذکر نام اهداکننده و اهداگیرنده

(۳) ذکر تاریخ بخشش یا اهدا

(۴) استفاده از عبارات و لغات و اشعاری که متضمن بی وفایی دنیا، کوتاهی عمر، عاریتی بودن زندگی و نیز دعای خیر، تشکر و قدردانی خطاب به اهداکننده است.

(۵) استفاده از لغات و عبارات «پیشکش»، «هبه»، «بخشش»، «اهدا»، «تقدیم»، «مرحمت»، «قد ملک».

مثال: بفرزند عزیز ابوالفضل حفظه الله محض کمک مرحمت اهدایی شده است.

چند روزی بعاریت با ماست تا دگر روزها کرا باشد

[شرح دیوان خاقانی؛ نسخه شماره ۲۱۶، ۲: ۱۳۵].

۴. یادگاری

تمامی ۱۰۰ درصد یادداشتهای یادگاری، فارسی و اغلب در صفحات آخر نسخه و به شکل خوانا و مضبوطی نگارش یافته است. هدف از نگارش این نوع یادداشتهای به قصد باقی ماندن بر نسخه و بجای گذاردن نشان یا اثر می باشد.

در برخی از نسخه ها گاه مالک نسخه از دوستان یا نزدیکان و یا عالم و شخص صاحب منصبی تقاضا می کند تا در کتاب او خطی به یادگار بنگارد، در این صورت نویسنده یادداشت نیز قصد خود را از نگارش یادداشت، نام خواهش کننده، تاریخ و محل نگارش بیان می کند. متن یادداشتهای یادگاری عمدتاً کوتاه و مختصر است.

ویژگیهای یادداشتهای یادگاری

(۱) ذکر تاریخ

(۲) ذکر نام نویسنده یا درخواست کننده و مکان نگارش یادداشت

(۳) استفاده از عبارات و اصطلاحات، «به جهت»، «یادگاری»، «قلمی»، «برسبیل بقا»، «زبهر»، «برای»

(۴) استفاده از جملات، عبارات و اشعاری که حاکی از پند و اندرز، شکایت از بی وفایی

دنیا و ناکامی و کوتاهی عمر است. مثال جامع علوم انسانی
مثال: در لاهور سنه ۱۱۶۸، ملا صالح ولد کربلایی رجب خوشانی در نعمت آباد برای

یادگاری گرفت [آثار احمدی؛ نسخه شماره ۱۸۴، ۲: ۴۷۰].

۵. احوالات و امور شخصی

موضوع این دسته از یادداشتهای بیشتر احوالات شخصی و فردی نویسنده یادداشت است. تمامی اینگونه یادداشتهای به زبان فارسی نگاشته شده است. نیمی از یادداشتهای دارای نام نویسنده و تاریخ نگارش یادداشت می باشند و حجم یادداشت با توجه به نوع موضوعات آن متفاوت است.

ویژگیهای یادداشتهای شخصی

(۱) بیان موضوع شخصی از قبیل: تعیین وکالت، ذکر خاطرات، ذکر صورت دخل و

تصرف و دارایی شخصی، صورت بدهی و طلب، صورت قرارداد و اجاره خانه، ادای دین و انجام فرایض مذهبی و خواندن نماز جهت شادی روح مادر، تاریخ زفاف، و خاطرات حلول سال نو.

۲) تنوع گسترده موضوعی یادداشتهای شخصی گاه دامنه وسیعی را در برمی گیرد که شناخت این یادداشتهای بویژه درباره افراد مشهور یا معتبر بسیار حائز اهمیت است چراکه نشانگر ارتباط علمی یا فردی او در شرایط زمانی و مکانی خاصی است.

۳) استفاده از خط سیاق

۴) اشاره به نام افراد، وقایع، حوادث، تاریخ، و مکانهای جغرافیایی به مناسبتهای مختلف که کمتر در یادداشتهای دیگر به چشم می خورد.

مثال: حساب جناب آقای کربلایی محمد اسمعیل سلمه الله بیع شرط است تا یک هفته بمبلغ پنجهزار دینار مال اقل خلائق علی [ترجمه قطب شاهی؛ نسخه شماره ۶۸۷، ۵: ۱۲۱۶].

۶. خرید

اکثر یادداشتهای خرید دارای نام می باشند که نشانگر توجه و اهمیت نام در این دسته از یادداشتهاست.

حدود ۷۱ درصد یادداشتهای به زبان عربی و ۲۸ درصد به زبان فارسی و ۱ درصد به زبان ترکی نگاشته شده است و ذکر تاریخ در یادداشتهای خرید از ملزومات متن این یادداشتهای بشمار می آید.

۳۲ یادداشت دارای تاریخ و ۱۳ یادداشت بدون تاریخ می باشند. قدیمی ترین

تاریخ خرید متعلق به ذی حجه ۹۹۱ ق می باشد که نسخه ای در مکه به ۱۶ اشرفی طلای مصری خریداری شده است.

ویژگیهای یادداشت خرید

۱) ذکر تاریخ

۲) ذکر نام خریدار یا فروشنده

۳) ذکر محل خرید یا فروش نسخه

۴) ذکر مشخصات کتابشناسی و نسخه شناسی از قبیل: اشاره به عنوان کتاب، اشاره به

عنوان مصحح، اشاره به املاء و کتابت

(۵) ذکر قیمت نسخه

در اکثر یادداشتهای خرید، قیمت نسخه به پول رایج محل و زمان خرید بیان شده است. مطالعه این یادداشتهای اطلاعات مستند تاریخی درباره حجم مبادلات، خرید و فروش کتاب، کانونهای خرید و کتابفروشان به دست می دهد که در هیچ کجا به طور مشخصی نگاشته نشده است. پولهای رایج در متن یادداشتهای خرید عبارتند از دینار، قران، اشرفی طلا، طلای دمشقی شامی، ریال، غروش و ربع، درهم، تومان.

(۶) استفاده از لغات و کلماتی که نشانگر خرید و مالکیت هستند مانند: «ابتیاع»، «بیع الصحیح الشرعی»، «اشتریته»، «صارفی ملکی»، «قد تملک»، «مبایعة شرعی»، «دخل فی نوبتی»، «خرید»، «انتقل»، «طریق الشراء الشرعی».

۷. وقف

در این بررسی، تنها یک یادداشت وقف وجود دارد. تاریخ این وقفنامه ۱۲۴۳ ق و متعلق به محمود پادشاه ابن عبدالرحمن پاشا می باشد که کتاب «شرح فصوص الحکم» تألیف صائین الدین ترکه را که متعلق به ۸۳۹ ق است بر عموم مردم با تولیت صاحب خانقاه سلیمانیه بشرط عدم فروش و بخشش، وقف نموده است.

وجود تنها ۱ نسخه وقفی در مجموعه ۱۸۳ نسخه ای مورد بررسی مرحوم مشکوة حاکی از آن است که وی رغبتی برای تهیه یا خرید کتب وقفی نداشته است و عموماً کتب موجود در این مجموعه دارای یادداشتهای خرید از مجموعه های مختلفی می باشند که به فروش رسیده اند که شاید ناشی از اعتقاد برخی مالکان به حفظ کتب وقفی در مکان مورد نظر و عمل بشروط مورد نظر واقف باشد.

ویژگیهای یادداشت وقف

(۱) ذکر صیغه وقف و استفاده از عبارات و لغات خاص حقوقی و شرعی در آن مانند «وقف»

(۲) شرایط وقف

(۳) تعیین و انتخاب متولی

(۴) تعیین گروه استفاده کنندگان

(۵) ذکر مشخصات کتب مورد وقف

(۶) ذکر مشخصات واقف و تاریخ وقف

(۷) ذکر نیت و هدف واقف

مثال: «قد وقفت هذا الكتاب على عامة امة رسول الله و توليته بيدي ما وصف حيائهم بيد صاحب محمودة المناقب صاحب خانقاه مباركة الشريفة سليمانية بحيث لا يباع و لا يوهب و انا الحقير محمود پادشاه ولد مرحوم عبدالرحمن پاشا» (۱۲۴۳ ق) [شرح فصوص الحكم؛ نسخه شماره ۱۲۹۴، ۷: ۲۷۴۰].

۸. ارث

ارث یکی از انواع طرق کسب مالکیت است که به وسیله آن مورد ارث (کتاب) به وارث منتقل می شود و مالک طی یادداشتی انتقال ارث به وارث را رسمیت می بخشد.

ویژگیهای یادداشتهای ارث

(۱) تصریح به انتقال ارث از سوی وارث

(۲) ذکر نام مالک یا وارث نسخه

مثال: بسم الله الرحمن الرحيم، قد دخل فی ملكی بالارث من ابی و انا الاحقر، مهدی بن ریحان الله الموسوی [تحریر کتاب المناظر؛ نسخه شماره ۱۲۴۶، ۷: ۲۶۲۳].

۹. امانت کتاب

مضمون این یادداشتهای اشاره به یک سنت قدیمی و بسیار مهم در کتابداری سنتی (امانت) دارد، که در آن خواننده کتابی را جهت مطالعه از کتابخانه، یا مالک به امانت می گیرد و با انجام تعهد یا سپردن وثیقه ملزم به بازگردان آن می شود.

۱۰ یادداشت فارسی، ۳ عربی و ۱ ترکی است که ۱ مورد آنها بر برگ آخر، ۳ مورد بر پشت جلد و ۱۰ مورد بر برگ اول نگاشته شده است و نشان دهنده این نکته است که اکثر یادداشتهای امانت در اوراق نخستین و پیش از شروع متن نگاشته می شده است. یادداشتهای امانت در نسخه ها به عنوان نوعی سند حقوقی با ارزش به حساب می آمده که در آن عموماً نام امانت گیرنده، امانت دهنده و نام کتاب (ها) و گاه مدت امانت و در صورت سپردن وثیقه مقدار وثیقه ذکر می شده است و یا طبق شرط و توافق

طرفین کتاب امانت داده می‌شد. مطالعه یادداشتهای امانت در یک نسخه، تاریخ مطالعه و اهمیت نسخه و نیز مشخصات مطالعه‌کنندگان و امانت‌گیرندگان را در طول دوره‌های تاریخی مختلف را بیان می‌نماید.

یادداشتهای امانت به دو صورت نوشته می‌شد یا از سوی امانت‌گیرنده و یا از سوی امانت‌دهنده که در هر یک از این انواع نام فرد و مورد امانت ذکر می‌گردید. ویژگیهای یادداشتهای امانت

۱) نام کتاب (های) امانتی و امانت‌گیرندگان (از سوی امانت‌دهنده). نام و مشخصات کتابهایی که در نزد افراد به رسم امانت، سپرده می‌شد در اغلب یادداشتهای با توصیف کتابشناسی و گاه نسخه‌شناسی قید گردیده است. نام کتاب و نام امانت‌گیرنده و تاریخ امانت نسخه از اهمیت بسیاری برخوردار بوده است.

۲) ذکر نام کتاب یا نام امانت‌دهنده (از سوی امانت‌گیرنده). در برخی از یادداشتهای فردی که کتاب را به امانت می‌گیرد به نام کتاب و نام مالک آن، که کتاب را به وی امانت داده است و نام خود اشاره می‌کند و با عبارات شاکرانه و صفات و تعارفات محترمانه مراتب سپاس خود را از وی بیان کرده و از لغاتی چون «استعرت»، «عندی»، «ل»، «شیخ»، «اخی» و «قره عینی» استفاده می‌کند.

۳) بیان شروط امانت. چنانکه شرط یا توافقی جهت رهن یا امانت کتاب از سوی طرفین معامله، صورت گرفته در متن یادداشت، ذکر می‌گردد. این شروط نشانگر مدت امانت، مبلغ وثیقه، تعداد کتب، و بازگرداندن نسخه بعد از مطالعه می‌باشد.

مثال: تاریخ شرط از ابتداء شهر شوال بوده به مدت سه ماهه به مبلغ هزار و دوست دینار به حضور حاج البحرینی و حاج محمد و سیادت حاجی ابراهیم. [ارشاد الطالبین؛ نسخه شماره ۱۲۳۶، ۷: ۲۶۴۶].

۴) ذکر تاریخ و محل امانت؛ در یادداشتهای امانت از ملزومات متن به شمار رفته و مدت امانت و بازگشت با آن سنجیده می‌شود، در اکثر یادداشتهای امانت وجود دارد. محل امانت که شامل خانقاه، مدرسه، حوزه، کتابخانه می‌باشد نیز در برخی یادداشتهای ذکر می‌شود. استفاده از تاریخ قمری، شمسی و ترکی و گاه دو تاریخ همزمان و مطابق در یادداشتهای امانت معمول است.

مثال: بتاريخ ۲۲ شهر ربيع الاول سنة ۱۱۹۸ کتاب مسمی به شرح نهج البلاغه را داعی دوام دولت بعاریت گرفته است که انشاء الله بعد از رجوع به صاحبش رد شود مطابق توشقان ثیل سنه ۱۱۹۸ [شرح نهج البلاغه، نسخه شماره ۱۷۵، ۲: ۱۵۲].

۱۰. یادداشتهای تملک

یادداشتهای تملک با ۱۴۸ مورد و ۳۲/۹ درصد، بیشترین تعداد و درصد یادداشتهای این بررسی را به خود اختصاص داده است. یادداشتهای تملک که در شمار یادداشتهای شخصی به حساب می آید، شامل اطلاعاتی درباره مالکان نسخ خطی است. بیشترین یادداشتهای تملک با ۷۹ درصد در سده های ۱۲-۱۴ نگاشته شده است.

۸۱ درصد یادداشتهای تملک با ذکر نام، مضبوط و به زبان عربی نوشته شده است. قدیمی ترین یادداشت تملک موجود در این بررسی متعلق به ۱۸ محرم ۸۱۸ ق است و متن آن به این شرح است:

مثال: من كتب العبد اضعف عباد الله الملك المنعم بهلول بن هندوبن - محمود شاه به عبدالله بن الباقری الملقب به ضیا الدین النجم. [تاج المآثر؛ ش ۲۳۵، ۲: ۵۱۶].

تملك در نسخه های خطی از طریق خرید، فروش، وقف، بخشش و اهدا و انتقال از طریق ارث، صورت می گیرد.^۶ ویژگیهای یادداشتهای تملک

(۱) استفاده از لغات و عبارات خاص. چون «دخل فی نوبتی»، «انتقل الی»، «قد صار من مملکات»، «بتملك»، «مال»، «مالکه» «کیف اقول هذا فی ملکی و الله الملك السموات و الارض»، «جمله کتب»، «داخل شد»، «این کتاب از آن فلان است»، «مملوکات»، «من نعم الله»، «صاحبه»، «یملکه»، «حرره»، «دخل لی»، «لا فقر...»، «منتقل گردید»، «مَنْ، مَن، مَن»، «وارد شد» که در متون این دسته از یادداشتهای به جهت اظهار مالکیت نسخه بیان می شود.^۷

(۲) حمد و ستایش خداوند و ذکر جملات دعایی و شکرانه به جهت تملک نسخه

(۳) ذکر نام مالک و تاریخ نگارش یادداشت

در برخی از یادداشتهای، اطلاعات درباره نام کامل، نام پدر، شغل، خاندان و محل

سکونت ممالک وجود دارد که نشان دهنده نسبت و محل و موقعیت سکونت و زندگی اوست.

مثال: محمدباقر بن محمد یوسف طیب [شرح مواقف، نسخه شماره ۱۲۶۵، ۲۷۴۴:۷].
 مثال: محمود بن محمد النخياط الحلبي و كان من تلامذه شيخ ابوالقاسم [مختلف الشيعه؛ نسخه شماره ۱۲۵۵، ۲۷۸۵:۷].

تاریخهای بیان شده در یادداشتهای تملک به سه تاریخ هجری قمری، ترکی و شمسی می باشد که در برخی از یادداشتها با ذکر ماه و روز همراه است.

۴) بیان برخی نکات کتابشناسی و نسخه شناسی نسخه

مثال: «معلوم می شود این کهنه کتاب، وقتی، داخل ترکه، المتوکل علی الله بود، امروز که نیمه شب رجب المرجب است از سال یکهزار و سیصد و سی و شش هجری است داخل درخزانه کتب این فقیر است، و.... ابن محمدالکاظم لطفعلی.....» [الحلل فی شرح ابیات الجمل، نسخه شماره ۲۰۴، ۲: ۳۸۵]

۵) استفاده از عبارات و جملات و اشعاری که نشانگر شکایت از زمانه می باشد مانند بی وفایی دنیا، ناپایداری تملک و ثروت و نیز جملات دعایی در حفظ و نگهداری نسخه از بلایا می باشد.

مثال: «معلوم می شود این کهنه کتاب، وقتی، داخل ترکه، المتوکل علی الله بود، امروز که نیمه شب رجب المرجب است از سال یکهزار و سیصد و سی و شش هجری است داخل درخزانه کتب این فقیر است، و.... ابن محمدالکاظم لطفعلی.....» [الحلل فی شرح ابیات الجمل، نسخه شماره ۲۰۴، ۲: ۳۸۵].

۱۱. مطالعه و تحقیق نسخه

این دسته از یادداشتهای موضوعاتی که درباره قرائت و مطالعه، تصحیح و تحقیق نسخه از سوی خوانندگان آن است می پردازد. یادداشتهای خوانندگان یا مطالعه کنندگان، اغلب با تملک اثر ارتباط نزدیک دارد. این نوشته ها بیشتر کوتاه است و از خواننده شدن کتاب مشخص و یا بخشی از کتاب توسط شخص خاصی خبر می دهد.^۸

ویژگیهای یادداشتهای مطالعه

(۱) استفاده از کلمات، احترام آمیز و شاکرانه مطالعه کنندگان در عبارات یادداشت مانند «تشریف»، «وقفنا الله»، و «الحمد لله» و...

مثال: قد شرفت بمطالعة وقفنا الله... لطفعلی محمدبن کاظم التبریزی، ۱۳۳۱ ق [ملحقات صحیفه سجادیه؛ نسخه شماره ۲۹، ۱: ۲۲۴].

(۲) استفاده از کلمات، طالع، طالع فی، نظر فی، تصحیح، مرور مثال: نظر فی: «قد نظرت فيه وربما اردت فی معانیه و انا الاقل محمدحسن به شیخ باقر بن آغا عبدالرحیم» [شرح کافیة ابن مالک؛ نسخه شماره ۲۳۱، ۲: ۴۱۵].

(۳) ذکر مقدار مطالعه یا بخشی از نسخه، مانند من اوله و الی آخره، ذکر ابواب و فصول مطالعه شده و یا...

مثال: نظر فی هذا الديوان من اوله الی هنا، الفقیر محمدبدرالدین سجستانی فی سنة ۹۶۲ ق [دیوان ابن الفارض؛ با نسخه شماره ۲۳۸، ۲: ۹۷].

(۴) نام مطالعه کننده و خواننده در اغلب موارد همراه با عبارات شکرانه و متواضعانه که با ذکر تاریخ مطالعه نسخه همراه می شود.

مثال: نظر فی هذه نسخة، اقل عبیدالله و اخوجهم الی کرمة عبدالله، [التحفة السعدیة؛ نسخه شماره ۴۵۳، ۴: ۷۳۰].

ذکر نام از آنجا که موجب اعتبار و اهمیت نسخه و مطالعه کننده بوده است بسیار قابل توجه می باشد.

(۵) ذکر نوع تحقیق و مطالعه انجام شده بر نسخه مانند اعراب گذاری، مطالعه، تصحیح، رفع مشکلات، شرح لغات و...

اولین مطالعه کنندگان نسخه، طبیعتاً مالکان آنها بوده اند که پس از مطالعه و تحقیق نسخه از جهات گوناگون، یادداشتی می نوشتند. این دسته از نسخ اغلب شامل نسخه های رایج و مهم هر دوره بویژه نسخه هایی که تدریس، نقد و بررسی و شرح و حاشیه می شده اند می باشد.

در یک نسخه گاه چندین یادداشت مطالعه وجود دارد که مطالعه کنندگان به یادداشتهای افراد پیش از خود اشاره کرده اند.

یکی از موارد تحقیق بر نسخ، تطبیق بخشی یا قسمتی از گفتار یا موضوع نسخه با موضوعات مشابه خود و یا تطبیق نسخه با نسخه دیگر چاپ سنگی و یا چاپی (در یادداشتهای اخیر و بویژه در یادداشتهای سیدمحمد مشکوة) برای مقایسه تعداد ابواب و فصول، ناقصی و گاه ارزشگذاری نسخه بوده است.

بخش دیگری از تحقیقات نسخه شامل تصحیح برخی عبارات، لغات، اصطلاحات و یا بیان اظهارنظرهای موافق یا مخالف نظر مؤلف نسخه است که به شکل مختصر و مشخصی بیان شده است.

ب. تحلیل مضامین و ویژگیهای یادداشتهای غیرشخصی ۱. مقابله

یادداشتهای مقابله شامل سنجیدن ضبطهای نسخه‌ای از یک کتاب با نسخه اصل یا نسخ معتبر دیگر آن نسخه است.

سنت مقابله نسخ در تمامی دوره‌ها معمول بوده است به طوری که کاتبان، نسخه مکتوبشان را با نسخه‌ای که براساس آن به نسخه‌پردازی پرداخته‌اند مقابله می‌کرده‌اند، و اگر لغزش و یا خطایی را در دست‌نوشته‌هایشان بود حین مقابله به تصحیح آن می‌پرداختند. مالکان، محققان و خوانندگان نیز نسخ مورد مطالعه خود را گاه با نسخ معتبر دیگر تطبیق داده، و نواقص و افتادگیهای نسخه را تکمیل می‌کردند که در اینگونه یادداشتهای به ذکر مشخصات نسخه مورد استفاده می‌پرداختند.

ویژگیهای یادداشتهای مقابله

- ۱) استفاده از واژه‌های «قول»، «صحح»، «طابق»، «قبال»، «مقابله»
- ۲) ذکر نام مقابله‌کننده نسخه
- ۳) ذکر تاریخ مقابله (شروع یا اتمام)، ذکر تاریخ دقیق در یادداشتهای مقابله نشانگر اهمیت زمان مقابله و نیز طول مدت مقابله نسخه بوده است.
- ۴) ذکر محل مقابله
- ۵) مقدار مقابله، اشاره به تمام یا بخشی از کتاب که مورد مقابله قرار گرفته است و با عبارتی چون «من اوله الی آخره»، «تماماً»، «از ابتدا تا انتها»، «نصف»، «فصل»، بیان

می‌شود.

۶) بیان اهمیت و ویژگیهای نسخه‌ای که با آن مقابله شده است و با عباراتی چون، «نسخه معتبر»، «نسخه اصل»، «نسخه مولف»، «نسخه جیده» بیان می‌شود که نشان از اهمیت نسخه‌ای است که اساس مقابله واقع شده است، (۷) بیان دفعات و یا اشاره به مقابلات پیشین.

مثال: قبولت مع نسخه قابلها زين المجتهدين شيخ زين الدين رحمة الله مع نسخة المص و قبولت ايضا من نسخة مولانا احمد رحمة الله تعالى و انالغ رشيد بن صفى الدين السهري (سده ۱۰) [تهذيب الاحكام (مجلد ۳)؛ نسخه شماره ۵۸۵، ۵: ۱۲۵۵].

۲. اجازه

اجازه‌ها شامل گواهی قرائت یا سماع که در برخی نسخه‌های خطی معمولاً پس از رقم کاتب در انتهای نسخه و یا در صفحه عنوان نوشته شده است. این گواهی به دارنده آن این حق را می‌دهد که متن را نقل کند یا تعلیم دهد و یا آرای فقهی آن را تبلیغ نماید.^۹

پس از سماع دادن کتاب، استاد، اجازه‌نامه‌ای بلند یا کوتاه نیز می‌نوشت و به شاگرد می‌داد. این اجازه‌نامه‌ها متضمن میزان درک و فضل شاگرد بود و این که شاگرد برپایه آن می‌توانست و اجازه داشت تا متن کتاب سماع شده را روایت کند. متن بسیاری از این اجازه‌نامه‌ها به همت اجازه‌گیرنده در پایان نسخه‌ای از کتاب که در تملک شاگرد بود یا در صفحات بدرقه آن نسخه نویسانیده می‌شد.

ویژگیهای یادداشتهای اجازه

- ۱) ذکر نام اجازه‌دهنده و اجازه‌گیرنده که نوعی گواهی و جواز مهم و معتبر محسوب می‌گردید و ذکر نام یکی از ملزومات اجازه‌نامه بشمار می‌رفت.
- ۲) ذکر تاریخ اجازه که نشان‌دهنده اهمیت نسخه و عمل اجازه است. در بیشتر یادداشتهای نسخ خطی، اجازه‌نامه‌ها دارای تاریخ دقیق و گاه نزدیک به نگارش نسخه می‌باشند.

۳) ذکر نام کتاب مورد اجازه نامه دقیق و مورد اشاره مشخصی داشته است که نام کتاب، مورد اجازه در آن قید گردیده است.

۴) ذکر مکان اجازه در برخی یادداشتهای به مکان یا منطقه‌ای که در آن اجازه صادر شده است اشاره دارد که غالباً نام شهر، مدرسه، و ... می‌باشد و به مکانی که نسخه در طول زمان در آنجا بوده اشاره می‌کند.

۵) اجازه‌ها به خط اجازه‌دهنده یا نقل از خط وی در بیشتر یادداشت‌ها گواهی و اجازه به خط مؤلف رساله یا استاد نوشته می‌شده است و از این جهت اهمیت و اعتبار بسیاری متوجه نسخه خواهد شد و نیز از نظر کتابشناسی آثار مؤلفان و سندیت آنها شایان توجه بسیار است.

در این یادداشتهای اجازه‌دهنده به خط خود در جایی از نسخه گواهی یا اجازه را صادر کرده و آن را امضاء کرده و یا مهر می‌زند. مانند امضاء و اجازه شیخ بهایی. مثال: گواهی دادم که برادرم و روشنی چشمم کمال الدین ابوتراب، عبدالصمد عاملی این اربعین را سراسر نزدم خوانده و می‌تواند آن را روایت کند و به همان طریق روایت که من دارم همه کتابهای حدیث را می‌تواند روایت کند. شیخ بهایی. [اربعین؛ نسخه شماره ۶۸۶، ۵: ۱۰۶۹].

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۳. توضیح و معرفی کتاب

در توضیحات کتابشناسی اطلاعاتی در باب محتوای کتاب، مزایای نسخه، اهمیت یادداشتهای مقابله، اجازه و معرفی کتاب به نقل از متون و نیز انتقاد از نسخه می‌باشد.

توضیحات نسخه‌شناسی، اطلاعاتی را از قبیل مشخصات ظاهری نسخه، خط، و کتابت، جلد، فهرست رسائل و تعداد مجلدات نسخه شامل می‌باشد.

ویژگیهای یادداشت و توضیح معرفی کتاب

(۱) توضیحات نسخه‌شناسی

الف) اشاره به مزایا و نقاست نسخه

ب) توضیح مالک درباره یادداشتهای کتاب

ج) کتابت نسخه: گاه در برخی یادداشتهای به کاتب، چگونگی کتابت و یا سفارش دهندگان کتابت نسخه اشاره شده است.

د) توصیفات ظاهری نسخه

ه) شناسایی نسخه دیگری از کتاب

۲) توضیحات کتابشناسی

اطلاعات کتابشناسی نسخه که بیشتر مربوط به موضوع و محتوای اثر می باشد نیز در یادداشتهای وجود دارد که شامل:

الف) معرفی کتاب به نقل از منابع و مراجع معتبر

ب) فهرست و معرفی رسائل دیگر نسخه

ج) اشاره به مطالب و محتوا و نقد آن

مثال: تاریخ فتوحات شاهی تألیف ابراهیم امینی به امر شاه اسماعیل انارالله برهانه نسخه بسیار نادره ای است و عزیزالوجود [فتوحات شاهی؛ نسخه شماره ۱۱۰۳، ۲: ۶۳۷].

۴. توضیح و معرفی مؤلف

اینگونه یادداشتهای توضیحاتی درباره مؤلف نسخه، آثار و کتب دیگر وی و معرفی آنها، شرح زندگانی، محل سکونت، محل وفات و بیان ویژگیهای علمی آثار او به نقل از منابع معتبر، و شجره خانوادگی مؤلف نسخه می پردازد.

ویژگیهای یادداشت توضیح و معرفی مؤلف

۱) ذکر نام نسخه و آثار دیگر مؤلف. در برخی از یادداشتهای به نسخه ای که یادداشت بر ظهر آن نوشته شده اشاره شده و یا به نحوی به نام کتاب و رسالات دیگر مؤلفین اشاره می شود.

مثال: ظاهراً مصنف محمد مهدی بن حسن رودباری، صاحب کتاب دیگری موسوم به «بیانات» است و ظاهراً به خط مصنف می باشد [اثبات الواجب رودباری؛ نسخه شماره ۱۰۳۶، ۳: ۴۰۵].

۲) استناد به مراجع معتبر. مالکان یا مطالعه کنندگان نسخ خطی، برای شناخت هرچه بیشتر مؤلف، اطلاعاتی را به نقل از مراجع معتبر بیان می کنند که در شناسایی مؤلف

و آثار وی حائز اهمیت است.

مثال: شرح زندگانی سخاوی، صاحب تنویر الدباجی به نقل از کتاب صفدی و ابن خلکان، [تنویر الدباجی فی تفسیر الاحاجی؛ نسخه شماره ۱۵۵، ۲: ۳۵۷]. معرفی بابا فغانی شیرازی بوسیله علاء الحکما به نقل از هفت اقلیم [دیوان بابا فغانی؛ نسخه شماره ۲۰۰، ۲: ۶۲].

۵. قیمت نسخه

همه یادداشتهای به زبان فارسی نگاشته شده است که اکثر نسخ (۹ عدد) متعلق به سده ۱۱ و مابقی متعلق به سده ۹ و ۱۰ بوده‌اند. نسخی که دارای قیمت می‌باشند در موضوعات علوم قرآنی (۵ مورد) منطق (۱ مورد)، پزشکی (۱ مورد)، اخبار و احادیث (۱ مورد) عقائد و کلام (۲ مورد)، ریاضیات (۱ مورد) و فقه (۱ مورد) می‌باشند.

ویژگیهای یادداشت قیمت

(۱) ذکر قیمت نسخه براساس پول رایج هر زمان قیمت‌های ذکر شده در یادداشتهای براساس رویه، شاهی، قران، ریال، تومان می‌باشد.

(۲) ذکر نام فروشنده

(۳) ذکر نام کتاب

(۴) ذکر قیمت نسخه به خط سیاق

(۵) استفاده از عبارت «قیمت»، «مبلغ»، در جملات کوتاه و گاه در چند کلمه

مثال: به مبلغ پانصد ریال از آقای میرزا مجدالدین ابتیاع شده است. محمد مشکوة [التحفة السعدیة؛ نسخه شماره ۴۵۳، ۴: ۷۳۰].

۶. تعداد اوراق و ابیات و سطور

شماره گذاری اوراق و سطور و ابیات نسخه، نقش مهمی در جهت حفظ و نگهداری اوراق نسخه و انتقال آن دارد. چه بسا نسخی که بعد از چند سده مجدداً شمارش شده و بسیاری از اوراق آن در طی زمان از بین رفته است و شماره گذاری اولیه گویای کامل بودن نسخه بوده است. مالکان و مطالعه کنندگان علاقمند در هنگام تملک

جدید یا مطالعه، مجدداً اوراق نسخه را شمارش می کرده‌اند.

ویژگیهای یادداشت شمارش

- (۱) شمارش اوراق به صورت برگ شمار
  - (۲) ذکر تعداد اوراق با عدد و حروف، که بیشتر به خط سیاق و از عدد یا حروف یا توأم استفاده شده است.
  - (۳) ذکر تعداد ابیات و سطور
  - (۴) استفاده از عبارات، «تخمیناً»، «علی التخمین»، «تقریباً»، هنگامی که شمارش کامل سطر به سطر امکان‌پذیر نبوده است.
  - (۵) شمارش مجدد اوراق، بویژه پس از گذشت قرون و در یادداشتهای عرض یا تغییر مالکیت جهت تحویل نسخه این عمل دو یا چند بار تکرار می شده است.
- مثال: عدد اوراق ۲۹۶۰۰، عدد الف تسع و عشرون الفاً و ستمائه است. [بحارالانوار؛ نسخه شماره ۵۳۸، ۵: ۱۱۵۱].

۷. ادعیه

موضوعات ادعیه شامل اجابت دعا، رفع مشکلات، دفع بلیات، رفع حاجات، حفظ راکب و مرکوب، (جهت سفر) رفع فقر و تنگدستی، جلب رزق و سلامتی، حفظ مسافر، خواص ذکر اسماء الله، ادعیه ایام هفته و نیز به جهت وصول طلب می باشد که همگی حاکی از مسائل معیشتی و دلمشغولیهها و نگرانیهای مردم جامعه خود دارند که امید آن دارند تا با خواندن ادعیه مناسب مشکل خود را حل کنند.

بیشتر یادداشتهای ادعیه ۶ سطر به بالا هستند که بسته به نوع دعا مختصر یا مفصل هستند. ۲ مورد در برگ آخر و ۶ مورد در برگ اول است و اکثر آنها به شکل خوانا و مضبوطی نگاشته شده‌اند. تمامی یادداشتهای فاقد نام نویسنده یا مأخذ نقل شده ادعیه هستند و اکثر آنها بر ظهر کتبی نگاشته شده‌اند که ارتباط مستقیم یا غیرمستقیمی با متن داشته‌اند موضوعاتی مانند ادعیه، اخبار و احادیث و اخلاق.

ویژگیهای یادداشتهای ادعیه

- (۱) ذکر عنوان و کاربرد ادعیه چون هر دعا برای حاجت خاصی خوانده می شود، ذکر

عنوان و کاربرد هر دعا از ملزومات و ویژگیهای یادداشتهای ادعیه می باشد، بدین معنا که کاربرد یا خواص ادعیه به همراه آن نقل می شود.

مثال: ادعیه جهت راکب و مرکوب [روضه الفلاح، نسخه شماره ۶۰۸، ۱: ۱۲۰].

مثال: ادعیه ایام هفته و وصول طلب [حدیقه هلالیه، نسخه شماره ۱۳۱۲، ۷: ۲۷۰۶].

(۲) عدم ذکر تاریخ، زیرا آنچه در این نوع یادداشتهای مهم است موضوع است و نه تاریخ و مکان و زمان یادداشت.

(۳) عدم ذکر نام نویسنده، نیز حاکی از آن است که ذکر نام نویسنده اهمیت چندانی ندارد بلکه موضوع از اولویت بیشتری برخوردار است.

۸. روایت و حدیث

بیشتر روایات از امام جعفر صادق (ع) و پیامبر می باشد. موضوع بیشتر روایات، اخلاقی، فقهی و روایاتی درباره زندگی روزمره (سلامتی، تغذیه، رفتار) است و موضوعاتی چون ولایت علی (ع) شناخت امام زمان و طلب علم نیز هر یک با (۱ مورد) وجود دارد و ذکر نام نویسنده و تاریخ در این دسته از موضوعات از اهمیت چندانی برخوردار نیست بلکه موضوع (روایات و احادیث) دارای اهمیت بیشتری می باشند. بیشتر یادداشتهای روایت و حدیث بر ظاهر کتبی چون اخبار و احادیث، ادعیه، فلسفه، منطق، کلام، نگاشته شده اند که ارتباطی بین موضوع نسخه و یادداشت وجود دارد.

ویژگیهای یادداشتهای روایت و حدیث

(۱) استفاده از عبارت «قال»، «روی»، «نقل»، «منقول»، «فرمود» در این دسته از

موضوعات برای بیان روایات و احادیث

(۲) ذکر نام منبع روایت و حدیث

(۳) اشاره مشخص به یک موضوع خاص. چون هر روایت یا حدیث حاوی اطلاعات

معین و مشخص درباره یک موضوع خاص است، به بیان دیگر هر روایت تنها یک موضوع را در بر می گیرد.

مثال: قال الصادق (ع): خصلتان فریضان علی کل ذی الایمان؛ طلب العلم و طلب

الکسب ... [تفصیل وسائل الشیعه؛ نسخه شماره ۵۱۳، ۵: ۱۲۳۹].

۹. طلسم

طلسم در این دسته از یادداشتهای برای کاربردهای خاصی چون دفع بیماری (۲ مورد)، نقش انگشتری جهت دفع چشم زخم (۱ مورد) و برای برآورده شدن حاجات و دعاها (۵ مورد) تهیه شده است که نشانگر کاربرد عینی و روزمره در میان مردم است. از میان این یادداشتهای ۱ مورد توسط مالک و ۸ مورد به وسیله نویسنده ناشناس نوشته شده است و در تمام موارد بدون ذکر نام آمده است. این نتیجه نشان‌دهنده این نکته مهم می‌باشد که نویسندگان اینگونه یادداشتهای تمایلی به ذکر نام خود نداشته‌اند.

ویژگیهای یادداشتهای طلسم

- (۱) استفاده از اشکال و اعداد در متن یادداشتهای در قالب جداول کوچک و بزرگ
- (۲) ذکر کاربرد انواع طلسمات. با مطالعه طلسمهای رایج در هر زمان می‌توان به نتایج مهم جامعه‌شناختی در مورد نیازها و اعتقادات مردم هر دوره دست یافت و از دیدگاه مطالعات مردم‌شناسی و پزشکی نیز طلسمات می‌توانند به بیان عقاید، بیماریها و مشکلات مردم هر عصر و استفاده از انواع آن پردازند.
- (۳) الزام وجوه کاربردی. از آنجا که سبک نگارش بیشتر طلسمها به گونه‌ای است که می‌بایست استفاده کنندگان آن با دستورالعملهای خاص به آن عمل کنندگاه طلسمات جایگزین دارو و پزشک می‌شود.
- (۴) بیان تکنیک یا روشهای ساخت و تهیه. به لحاظ عملی و کاربردی بودن طلسمات در نزد مردم عبارات بکار رفته در متن طلسمات حکایت از توصیه عملی و دستورالعمل استفاده از سوی نویسندگان اینگونه یادداشتهای دارد. استفاده از کلمات و عباراتی چون «با خود بدارند (همراهی با فرد)، بسوزانند، بخورند، بکوبند» و یا ترکیب با برخی خوراکیها یا اشیاء مانند آب، آتش، ادویه، زعفران و ... رنگ و بویی دارویی و گاه جادویی به آنها می‌دهند که گاه نمایانگر استفاده از روشهای کیمیاگری یا شیمیایی می‌باشد.

۱۰. کتابت و کاتب

نویسندگان یادداشتهای در ۴ مورد مالک، ۳ مورد کاتب، و ۲ مورد ناشناس بوده‌اند

که در ۷ یادداشت با ذکر نام و در ۴ یادداشت بدون ذکر تاریخ همراه بوده است. به توضیحاتی در مورد کاتب نسخه و چگونگی کتابت پرداختند.

ویژگیهای یادداشتهای کتابت و کاتب

(۱) بیان ویژگیهای کتابت نسخه یا نام کاتب

(۲) شناخت خط کاتب

(۳) اشاره به مدت کتابت

(۴) تشخیص نسخه اصل از غیر آن: گاه مالکان یا مطالعه کنندگان نسخه با شناختی که از خط مؤلفان یا کاتبان دارند و با مقابله و مطابقت نسخ، موفق به تشخیص خطوط مؤلف و نسخه اصل از غیر آن می‌شوند و این نکته از لحاظ نسخه‌شناسی و نیز کتابشناسی بسیار با اهمیت است.

مثال: همه این حاشیه‌ها به خط پدرم است. جز کمی از آنها که به خط عم من است و پدرم این نسخه را در همان سال نگارش بر عمم خوانده است و من پسر برادر نگارنده که شیخ بهایی هشتم [اربعین؛ نسخه شماره ۶۸۶، ۵: ۱۰۶۹].

۱۱. فوائد

موضوع این دسته از یادداشتهای دستورالعمل و کاربردهایی است که عمل آن به سود عموم مردم باشد و همگان از نتیجه آن بهره‌مند شوند. یادداشتهای فوائد خود به موضوعات جزئی‌تری تقسیم می‌گردد که از مجموع ۲۴ یادداشت؛ فوائد نحوی (۲ مورد)، فوائد منطقی (۵ مورد)، فوائد فلسفی (۱ مورد)، فوائد نجومی (۴ مورد)، فوائد صنعتی (۱ مورد) و فوائد طبّی (۱۱ مورد) را به خود اختصاص داده‌اند.

موضوع بیشتر فوائد فلسفی و منطقی شناخت قضایا و کاربرد آنهاست. موضوع فوائد نجومی شامل قواعد ستاره‌شناسی و تأثیرات کواکب، طوابع و جدول استخراجات السهامات که در طالع و موالید کاربرد دارند می‌باشد. موضوع فوائد علمی، شکستن آهن و زدودن نقش از سکه می‌باشد. فوائد نحوی نیز بیشتر به نکات لغوی و صرفی پرداخته است.

فوائد طبّی که بیشترین تعداد یادداشتهای فوائد را در بر می‌گیرد، شامل توصیه‌ها

و دستورالعملهای عملی برای بیماریهای گوناگونی است که عموماً در یک دوره رایج بوده و یا بیشترین کاربرد را داشته است، مانند جهاز هاضمه، اشتها، درد معده [نسخه شماره ۱۲۳۶، ۷: ۲۶۴۶].

ویژگیهای یادداشتهای فوائد

(۱) ذکر نوع فایده: از آنجا که فوائد خود به موضوعات جزئی تری تقسیم می شوند در اغلب یادداشتهای عنوان و موضوع فایده برای استفاده هرچه بیشتر خوانندگان ذکر می شود مانند فوائد نحوی، طبی، نجومی و ...

(۲) عدم ذکر نام نویسنده و تاریخ یادداشت

(۳) موجز بودن یادداشتهای فوائد در اغلب یادداشتهای

۱۲. عرض

شامل یادداشتهای مربوط به تفتیش و بازدید و ثبت و ضبط و تحویل نسخه است^{۱۰} و طبق اطلاعات جدول شماره (۱)، یادداشتهای عرض ۳ مورد و ۰/۷ درصد را به خود اختصاص داده است. تمامی یادداشتهای عرض به زبان فارسی و به خط نستعلیق و شکسته نگاشته شده است و متعلق به سده ۱۱، ۱۲ و ۱۴ است. ذکر ویژگیهای نسخه شناسی در یادداشتهای عرض اهمیت بسیاری در شناخت نسخه و جنبه های کتابشناسی آن بویژه در طی قرون دارد.

ویژگیهای یادداشتهای عرض

(۱) ذکر تاریخ عرض: عموماً در نسخه ها ذکر گردیده است که شامل تاریخهای قمری ترکی می باشد.

مثال: ترکی: بتاریخ شهر محرم الحرام سنه ۱۲۵۰ شهر قوی ثیل داخل عرض شد [تشریح الابدان؛ نسخه شماره ۴۴۸: ۴: ۷۳۸].

مثال: قمری: بتاریخ ۱۸ شهر شوال المکرم ۱۱۲۷ ق داخل عرض شد [همان مآخذ].

(۲) مشخصات نسخه شناسی و عنوان نسخه

مثال: رساله تذکره الکحالین قطع کوچک کاغذ سمرقندی، جلد مقوا روی کاغذ ابری، به خط شمس الدین محمد بتاریخ ۵ شهر رجب ۱۱۰۵ تخاقوی ثیل داخل عرض شد.

۳) ذکر نام و مهر تحویل گیرنده، و محل نگاه داری نسخه
مثال: کتاب قاموس ثبت و ملاحظه شد.... مستوفی، طاهرین احمد الادیب [القاموس
المحیط و القابوس الوسیط؛ نسخه شماره ۲۱۲، ۲: ۴۳۷].

۱۳. معما

یادداشت معما با ۱ مورد و ۰/۲ درصد از کل یادداشتهای جزء کمترین فراوانیها می باشد. این یادداشت به خط نستعلیق خوانا به شکل مضبوطی در برگ اول نسخه و به زبان فارسی نگاشته شده است. در این نوع یادداشت، مشخصات یا اطلاعات مربوط به یک موضوع یا شیء به شکل پیچیده و مبهم بیان می شود و پاسخگویی به آن نیازمند تأمل می باشد.

یادداشتهای معما اغلب کوتاه و مختصر است و در بیان آن از لغات عربی یا شعر نیز استفاده می شود. معما گاه یک کلمه و گاه چند سطر می باشد که حجم آن بسته به نوع توصیف آن متفاوت است مانند معماهای «شیخ بهایی».

۱۴. مسائل فقهی

مضمون این یادداشتهای مسائل فقهی و احکام است که به زبان عربی به خط نسخ خوانا مضبوط و در برگ اول نسخه کتابت شده است. موضوع این یادداشت بیشتر درباره احکام میراث و ارث می باشد که نشانگر کاربرد عام یادداشت در میان مخاطبان و اشاره به مشکلات یا مسائل روز مردم دارد.

ویژگیهای مسائل فقهی

ذکر منابع و مأخذ فقهی

از آنجا که بیان مسائل فقهی و احکام شرعی، کاربرد عملی در میان مردم داشته است ذکر مأخذ روایت و استناد، موجب سندیت و اعتبار آن می باشد.

مثال: ارجوزة فی مسائل المیراث نظم الشیخ الفاضل محمد بن حسن حرعاملی

[تفصیل وسایل الشیعه....؛ نسخه شماره ۵۱۳، ۵: ۱۲۳۹].

۱۵. قرائت و املاء

شامل یادداشتی است که کاتب، نسخه را بر مؤلف، استاد یا دانشمندی به منظور اصلاح نسخه، قرائت می‌نموده است و در پایان نسخه مراتب سماع و قرائت یا املائی مؤلف بر کاتب ثبت می‌شده است.

ویژگیهای قرائت و املاء

- ۱) ذکر نام مؤلف، قرائت‌کننده، خواننده و کاتب نسخه
  - ۲) ذکر تاریخ «قرائت» و «املاء»، «سمیع»، «سماع»
  - ۳) استفاده از عبارات و کلمات «قرائت»، «املاء»، «سمع»، «سماع»
- مثال: سمع جمیع هذا الكتاب و هو کتاب تنویر الدباج فی تفسیر الاحاجی
- ۴) ذکر نام کتابی که مورد قرائت، سماع یا املاء قرار می‌گرفته است.

۱۶. عنوان کتاب و نام مؤلف

تمامی یادداشتها به زبان عربی، خط نسخ خوانا، مضبوط و در برگ اول نسخه نگاشته شده‌اند. یادداشتها بدون ذکر نام و مهر بوده‌اند (تنها ۱ یادداشت به قلم کاتب نوشته شده و ۱ یادداشت تیز دارای تاریخ بوده است).

ویژگیهای یادداشتهای عنوان کتاب و نام مؤلف

۱) معرفی و عنوان کتاب و مؤلف، که از لحاظ بررسیهای کتابشناختی دارای ارزش و اهمیت بسیاری است.

۲) اختصاص مکان مشخص برای یادداشت. معمولاً طبق سنت کتابت، کاتبان جای خاصی را که در اکثر نسخ برگ اول یا صفحه عنوان نسخه است به این امر اختصاص می‌داده‌اند و نام کتاب و مؤلف اغلب در یک صفحه جداگانه و با قلم درشت در داخل شمسه یا ترنج تزئین شده‌ای کتابت می‌شد تا به سادگی قابل تشخیص و مطالعه باشد^{۱۱}.

۳) ذکر مکان و انتساب کتاب به خزانه یا کتابخانه

۱۷. شعر

یادداشتهای شعر ۱ مورد به ترکی، ۳ مورد به عربی و ۶ مورد به زبان فارسی

است که دو مورد آن در برگ آخر و مابقی در برگ اول نسخه جای گرفته‌اند. از آنجا که شعر، قالبی برای بیان مضمون می‌باشد، یادداشتهای شعر نیز در برگیرنده موضوعات اخلاقی، فراق، غم و اندوه و عشق و بی‌وفایی دنیا می‌باشد. شاعر بیشتر این اشعار نامعلوم، جز ۲ مورد (شیخ بهایی) تمامی یادداشتهای فاقد نام نویسنده و تاریخ نگارش یادداشت می‌باشند که نشان از عدم اهمیت ذکر نام شاعر یا نویسنده در این دسته از یادداشتهای است. متوسط حجم یادداشتهای ۵ سطر است.

در میان یادداشتهایی با مضمون شعر، بعضاً به نمونه‌های جالب و کمیاب برمی‌خوریم که برای استفاده و کاربرد خاصی سروده یا نگاشته شده است مانند شعری که به "جهت پیش بخاری" با مضمون آتش با تشبیهات زیبا و به زبان عربی نوشته شده است و اشاره به این نکته دارد که در قدیم، اشعاری به مناسبت آن نوشته می‌شده است [بحرالجوهر؛ نسخه شماره ۴۷۵، ۴: ۷۲۴].

۱۸. فهرست مطالب کتاب

این دسته از یادداشتهای از نظر تعداد و فراوانی پس از یادداشتهای تملک و خرید با ۲۷ عدد و ۶ درصد، در رتبه سوم جای گرفته‌اند و شامل دو گونه فهرست می‌باشند.

(۱) فهرست رسائل متعدد موجود در یک نسخه (۲۱ مورد)

(۲) فهرست ابواب و فصول و تقسیمات یک نسخه (۶ مورد)

این فهرست عموماً به دست مالکان نسخ (۱۰ مورد) و بقیه به دست افراد ناشناس و بدون ذکر نام نوشته شده‌اند، ۱۰ یادداشت به زبان فارسی و ۱۷ یادداشت به زبان عربی است. ۱۶ یادداشت به خط نستعلیق، ۲ شکسته و ۹ نسخ که همگی به شکل خوانا و مضبوطی نوشته شده‌اند.

ویژگیهای یادداشتهای فهرست مطالب نسخه

(۱) ذکر انواع تقسیم‌بندیها و جزئیات آن

(۲) نگارش فهرست بر صفحات الحاقی یا جدای از متن تا خواننده به راحتی بتواند

مطالب و موضوعات مورد نظر خود را در فهرست بیابد.

(۳) ارجاع شماره اوراق متن در فهرست، شماره اوراق در ستون در کنار تقسیم‌بندی

جزئیات ابواب و فصول ذکر می‌گردیده است. مانند فهرستی که از اسامی شعرا در جنگها تهیه می‌شده است.

۱۹. یادداشتهای تاریخی

نسخی که در بردارنده این یادداشتهای می‌باشند متعلق به سده ۱۰ و ۱۱ است و در موضوعات مختلف فقه، ادبیات، اخبار و احادیث و ادعیه می‌باشند. همه یادداشتهای تاریخ دقیق دارند که این امر خود نشانگر اهمیت ذکر تاریخ در ثبت وقایع و یادداشتهای تاریخی است.

ویژگیهای یادداشتهای تاریخی

(۱) ذکر تاریخ، که به سالهای قمری، شمسی و ترکی و گاه با ذکر دقیق ماه، روز و ساعت بیان می‌شده است.

(۲) توصیف و تحلیل واقعه تاریخی مانند یادداشتهای سفرنامه‌ها، وقایع طبیعی چون سیل، زلزله، رعد و برق، شرح سفر و ...

(۳) ذکر نام نویسنده یا مکان واقعه که در اکثر یادداشتهای نام راوی بیان می‌شود.

یادداشتهای تاریخی حاوی نکات مهم و باارزش ناگفته و نانوشته‌ای هستند که گاه در کتب تاریخ نیز بدانها اشاره‌ای نرفته است. اشارات کوتاه و جسته و گریخته این یادداشتهای ویژه در شناخت سرگذشت نسخه‌در ادوار مختلف تاریخی حائز اهمیت است. مثال: هذا نسخه اصل کتاب حدیقة الهدایة که صادر شده از قلم مبارک مرحوم استاد المحققین شیخ بهاء‌الدین محمد العاملی طیبه الله النفسه و مصنجة در شهر طهران در زمان پرتشویش هجوم اجانب، رجب المرجب ۱۳۶۲ق. صبر و ظفر هر دو دوستان قدیم‌اند. بر اثر صبر نوبت ظفر آید. انشاءالله. اقل خدام اهل علم دیانت اسلام احمد فرهمند کتابفروش طهرانی غفرله [حدیقة هلالیه؛ نسخه شماره ۱، ۹۹:۱].

پانوشته‌ها

۱- مایل هروی، ۱۳۸۰: ۲۰۶

۲- گاجیک، ۱۳۷۲: ۱

۳- المختارات من الرسائل، ۱۳۵۵

۴- نظامی، ۱۳۵۷

۵- مایل هروی، ۱۳۸۰، ص ۲۰۷

۶- افشار، ۱۳۷۹، ۴۷

۷- شیروانی، ۱۳۶۶، ۱۷۵

۸- گاجیک، ۱۳۷۲: ۳۳

۹- ویتکام، ۱۳۷۹، ۳۵

۱۰- افشار، ۱۳۷۶، ۳

۱۱- یاری راد، ۱۳۷۵

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع

۱. مایل هروی، نجیب. تاریخ نسخه بردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی؛ سازمان چاپ و انتشارات، ۱۳۸۰.
۲. گاچیک، آدام. "نشانه‌ها و مهرهای مالکیت در نسخه‌های خطی عربی". ترجمه نوش آفرین انصاری، آینه پژوهش، ۱۳ (۱۳۷۲): ۳۳-۴۰.
۳. المختارات من الرسائل (کتابت سال ۶۹۳) دربرگیرنده رساله فراق‌نامه - ۴۷۹، فرمان و حکم و نامه و داستان پیل و چکاو، به کوشش غلامرضا طاهر و ایرج افشار با بهره‌وری از سه فهرست مریم میرشمسی، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار یزدی، ۱۳۷۸.
۴. نظامی، نظام‌الدین عبدالواسع، منشاء الانشاء، تألیف ابوالقاسم شهاب‌الدین احمد خوافی متخلص به منشی، به کوشش و اهتمام رکن‌الدین همایونفرخ. تهران: انتشارات دانشگاه ملی ایران، ۱۳۵۷.
۵. مایل هروی، نجیب. همان منبع.
۶. افشار، ایرج. "مالکیت و خرید و فروخت نسخه‌های خطی در گذشته". نامه ۲ بهارستان، (پائیز و زمستان ۱۳۷۹): ۴۷-۵۸.
۷. شیروانی، محمد. "ذکر بعضی نمونه یادداشت‌ها و آرایش و اصطلاحات در نسخه‌های خطی از مالکین و کاتبین"، کتابداری، ۱۱ (اسفند ۱۳۶۶): ۱۶۳-۱۸۷.
۸. گاچیک، آدام. همان منبع.
۹. ویتکام، یان یوست. "عوامل انسانی میان متن و خواننده، اجازه در نسخه‌های خطی عربی"، ترجمه محمدعلی احمدی ابهری. نامه بهارستان، ۱ (بهار و تابستان ۱۳۷۹)، ۳۵-۴۴.
۱۰. افشار، ایرج. "عرض در نسخ خطی". معارف، ۲ (مرداد - آبان ۱۳۷۶): ۳-۳۱.
۱۱. یاری راد، احد، "رساله بررسی صفحه‌آرایی در نسخ خطی بجا مانده از قدیم" پایان نامه فوق لیسانس ارتباط تصویری، دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۷۵.